

KATHERINE LEBOW, *Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish society, 1949–1956*

Ithaca-London 2013, Cornell University Press, 234 s.,
ISBN 978-0-8014-5124-9

V následující recenzi představím jeden z posledních příspěvků k dějinám stalinismu, o kterém se v anglosaských, přesněji řečeno amerických soudobých dějinách východní Evropy diskutuje více než dvě desetiletí. Pro větší porozumění recenzovanému textu a sociálně-historickému přístupu, který ke zpracovávanému tématu Katherine Lebowová zvolila, považuji za vhodné stručně seznámit čtenáře a čtenářky s několika základními historiografickými souvislostmi, na pozadí kterých recenzovaná práce vznikala. Vzhledem k tomu, že se studie zabývá polským případem, který je v rámci dějin střední Evropy považován za specifický, nabízí se badatelům a badatelkám obeznámeným s českými soudobými dějinami inspirující příležitost pro historické srovnání.

Nové podněty k výzkumu stalinismu přineslo zpřístupnění řady archivních fondů z 20. a 30. let 20. století, ke kterému došlo během politických a ekonomických reforem Michaila Gorbačova, označovaných jako přestavba a glasnost. Výsledky archivních výzkumů, které uskutečnili američtí historici a historičky soudobých dějin východní Evropy, byly publikovány v 90. letech 20. století a otevřely další kolo diskusí o stalinismu. Jedním z hlavních diskutovaných problémů byla důsledná historizace stalinismu, tj. zkoumání stalinismu v konkrétních historických podmínkách a souvislostech. Zjednodušeně řečeno, interpretacím stalinismu dominoval model totalitarismu založený na řadě apriorních tvrzení, které nebyly podrobeny historické diskusi ani kritice, ale spíše sloužily v období studené války k ospravedlnění určitých morálních soudů a politických postojů. Historická zkoumání záhy ukázala, že stalinismus byl mnohem rozmanitější a mnohvrstevnatější fenomén, než jak (si) ho představovaly některé morální, mediální a politické výklady. Historické výzkumy odkryly nejen komplexitu stalinismu, nýbrž přispěly také k další diferenciaci možných pohledů a názorů na něj.

Recenzovaná práce Katherine Lebowové navazuje na americká zkoumání dějin stalinismu, kriticky se vyrovnává s jejich hlavními závěry a řadu podnětů dále rozvíjí. Na prvním místě se snaží autorka čtenářům a čtenářkám zdůvodnit, v čem byla Nowa Huta jedinečná, co ji odlišovalo od jiných měst a do jaké míry je relevantní tématem se vůbec zabývat. Autorčino tvrzení, že Nowa Huta měla na rozdíl od nových socialistických měst budovaných ve 30. letech v Sovětském svazu nebo po druhé světové válce ve střední a východní Evropě největší sym-

bolický i socioekonomický význam (s. 3), považují za celkem přesvědčivé. Nowa Huta představovala projekt proletářského města, které mělo zastínit historický i silně středostavovský ráz konzervativního Krakova odolávající komunistickému vlivu. V českém případě pravděpodobně neexistuje srovnatelný bipolární model skládající se z města se sebevědomou a konzervativní „maloburžoazií“, která by se odmítala podílet na komunistické politice, a nově vznikajícím městem jako jeho socialistickým antipodem. Nejznámější příklady Žďáru nad Sázavou či Havířova byly budovány z jiných důvodů a svým významem nepřekročily regionální hranice.¹ Srovnatelným případem by mohla být asanace historického Mostu, která však probíhala s velkým časovým odstupem za jiných politicko-ideologických okolností, i když obsahovala výrazné socioekonomické, symbolické a legitimační aspekty s celonárodním dosahem.²

Někteří badatelé a badatelky nebudou souhlasit s autorčinou argumentací, že stalinismus byl nejen důsledkem aktuálního geopolitického uspořádání, nýbrž také výsledkem dlouhodobého intelektuálního a sociálního vývoje střední Evropy. Lebowová tvrdí, že poválečná rekonstrukce a sovětská dominance usnadnily komunistické převzetí moci, ale praktické každodenní naplňování stalinistické ideologie určovalo stranické vedení společně s regionálními a místními funkcionáři, jejichž mocenské záměry a politické aspirace nacházely odezvu mezi řadou společenských aktérů, kteří se snažili komunistickou ideologii uskutečnit jak v souladu se stranickými instrukcemi, tak s ohledem na místní zvláštnosti, praktická omezení nebo vlastní zájmy. Toto tvrzení je možné analogicky vztáhnout také na případ české společnosti, ve které měla politika KSČ na rozdíl od KSS ve slovenské nebo Polské dělnické strany (PPR) v polské společnosti vysokou míru podpory. Také otázka pragmatického přijetí komunistické politiky především mezi polskou inteligencí nebyla tak jednoznačnou záležitostí, jak autorka tvrdí. V návaznosti na středoevropské srovnání vysokého školství z pera Johna Connellyho lze autorce oponovat, že např. většina polských vysokoškolských profesorů, na rozdíl od jejich českých kolegů, marxismus-leninismus vytrvale odmítala a jejich vesměs jednotný nesouhlas s komunistickou snahou podřídit univerzity většímu ministerského dohledu dokázal po určitou dobu garantovat vysokou

1 Srov. JOSEF PORSCHE, *Z maloměsta velkoměsto. Urbanistický vývoj Žďáru nad Sázavou*, Lidé města 13/2004, s. 48–68. Dále srov. ANA KLADNIK, *Happy Living in a New Socialist Town. Construction, Distribution, Management, and Living in Apartments in Post-War Yugoslavia and Czechoslovakia*, in: *Urban planning and pursuit of happiness*, (edd.) Marc Schalenberg, Arnold Bartetzky, Berlin 2009, s. 116–128.

2 Srov. *Na čem právě pracujete? Odpovídá historik Matěj Spurný*, Dějiny a současnost 9/2013, s. 6.

míru akademické autonomie.³ Pragmatické dohody mezi zástupci komunistické strany a inteligence se také nezrodily ad hoc, jak naznačuje Lebowová, nýbrž byly výsledkem opakovaného vyjednávání.⁴

Pokud autorka tvrdí, že Nowa Huta představovala moderní prostředí, nabízí se otázka, co bylo na stalinistickém projektu proletářského města moderního? Lze srovnávat socialistickou industrializaci, urbanizaci, mobilizaci atd. na začátku 50. let s proměnou před-industriální stavovské společnosti v buržoazní, kapitalistickou či občanskou společnost z počátku 19. století? Jistě, na prahu kapitalistické moderny podobně jako později v socialistické diktatuře opouštěli pologramotní a elitní kulturou nezasažení rolníci a rolnice etablované pracovní, náboženské, rodinné a sociální vazby na vesnici; hledali profesní uplatnění v průmyslu a migrací do měst si osvojovali „novou“ identitu. Podobně jako v 19. století i ve druhé polovině 20. století si s sebou vzali část svých kulturních nebo životních tradic, jak Lebowová ilustruje na příkladu překvapivě vysoké religiozity v Nowé Hutě nebo chování domácího zvířectva v rozestavěných činžovních domech (s. 158–163). Socialistická modernita otevřela v Nowé Hutě ženám mj. manuální povolání ve stavebnictví a ocelárnách: z mnohých se staly zednice, svářečky a obráběčky ocele. Takové zrovnoprávnění žen bylo samozřejmě velmi proklamativní a strukturální příčiny znevýhodnění žen se příliš nezměnily, pokud k nim nepřibýly další, např. v podobě dvojí práce v zaměstnání a domácnosti nebo zvyšujícího se počtu svobodných maminek-samoživitelek.

Lebowová si je „propagandistických“ obrazů týkajících se jak žen – vzorných dělnic, tak mužů – stachanovců, vědoma, dokáže originálně konfrontovat různé typy pramenů, jež nabízejí různé úhly pohledů. Přesto se nemohu ubránit dojmu, že se do určité míry jedná o americké akademické okouzlení stalinismem, proti kterému autorka staví společenský vývoj po roce 1956, který stalinistický příspěvek k emancipaci znevýhodněných skupin relativizoval. Ať už se jedná o promyšlenou argumentační strategii či kouzlo nechtěného, podobný narativ vytvářený mj. na příkladu romských obyvatel a obyvatelek, z nichž jedna v pamětnickém rozhovoru s autorkou vzpomínala na úřední „opatrovnictví“ 50. let jako na svobodné období (s. 106), které vystřídal po roce 1956 zvýšené ukázněování, cílené násilí, pracovní znevýhodnění a sociální vyloučení, nemohu bezvýhradně přijmout. Jak ukázala Kopečková periodizace marxistického revizionismu (1953–1960) nebo historické zkoumání východoněmecké veřejné

3 JOHN CONNELLY, *Ztotožněná univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*, Praha 2008, s. 128–135.

4 J. CONNELLY, *Ztotožněná univerzita*, s. 240–257.

bezpečnosti Thomase Lindenbergera v letech 1952–1968, může být rok 1956 chápán spíše jako symbolický než epochální mezník.⁵ Tímto způsobem směřuje i autorčina argumentace, když v předposlední kapitole popisuje dějiny Nowé Hutý až do dnešní doby. Avšak důraz na kontinuitu historického vývoje, který nepochybně více odpovídal dobovým společenským trendům i individuální perspektivě aktérů, činí ze stalinismu integrální součást socialistické diktatury. Tato kontinuita současně problematizuje emancipační aspekty stalinismu, které neexistovaly jako dobově podmíněná společenská praxe, nýbrž souvisely vždy s ideologickým a společenským kontextem socialistické diktatury. Jan Behrends ukázal, že v 50. letech stály ve veřejném prostoru vedle sebe obrazy emancipovaných žen i velmi misogynní představy.⁶ Podobně nalezneme emancipační nebo disciplinační potenciál jak v období budovatelského, tak reálně existujícího socialismu. Autorka by s touto námitkou nepochybně souhlasila, protože na jiném místě knihy označuje domnělý „návrat“ k národním a náboženským tradicím po roce 1956 jako „naivní“ (s. 154).

Vznik subkultur dělnické mládeže na počátku 50. let v Nowé Hutě, kterými se oficiální orgány vzhledem k probíhající kulturní a vzdělávací osvětě intenzivně zabývaly, lze podle Lebowové srovnávat s formováním podobných skupin mládeže v západní Evropě. Vzato do důsledku, zjištění srovnatelných sociálních fenoménů ve stejné době na Východě i na Západě opět oslabuje historickou jedinečnost a svěbytnost stalinismu a ukazuje, že navzdory fyzickému násilí a omezení politické plurality, byl vývoj východo- a západoevropských společností v 50. letech v některých ohledech podobný. V této souvislosti chápe Lebowová stalinismus jako projekt sociální transformace, který provádějí podobné „civilizační“ jevy, například kriminalita, vandalismus, nonkonformismus apod., s kterými se ve stejné době potýkaly také západní společnosti (s. 127). Na druhou stranu však autorka jasně neříká, co bylo příčinou vzniku těchto jevů. Pojetí stalinismu jako sociální transformace naznačuje nevyslovenou paralelu s poválečným rozvojem sociálního státu na Západě, ale vliv americké populární kultury a hudby, zvláště

5 MICHAL KOPEČEK, *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Vznik a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě, 1953–1960*, Praha 2009. Srov. THOMAS LINDENBERGER, *Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat, 1952–1968*, Köln, Weimar, Wien, 2003.

6 JAN C. BEHREND, *Schwester, Freundin und Vorbild: Bilder der „sovjetoischen Frau“ im stalinistischen Polen und in der SBZ/DDR*, in: *Geschlechterverhältnisse in Ostmitteleuropa nach dem zweiten Weltkrieg: Soziale praxi und Konstruktion von Geschlechterbildern*, (edd.) Claudia Kraft, München 2008, s. 64.

jazzu, o kterém se Lebowová v této souvislosti také zmiňuje, odkazuje současně ke kulturnímu transferu ze Západu a různým aspektům amerikanizace.

Je evidentní, že se Lebowová snaží revidovat řadu zavedených představ spojených se stalinismem a nabídnout na první léta vytváření socialistické společnosti neotřelý pohled, který zahrnuje generační konflikty, projevy anarchie, otevřené experimentování se sexualitou i reflektované limity komunistické moci. Pokud se autorka pohybuje v období první poloviny 50. let, které představuje argumentační a interpretační jádro knihy, nelze proti tomu přístupu mnoho co namítat. Jak už bylo několikrát zmíněno, problém nastává, když autorka tento časový rámec opouští. Příběh Nowé Huty se pak rozpadá na černobílý obraz, který charakterizuje „divoký“ a nespoutaný způsob života v 50. letech a zesílený mocensko-společenský dohled po roce 1956, proti kterému se postavilo na začátku 80. let odborové hnutí Solidarita. Tento interpretační postup ostatně podporuje sama autorka svým tvrzením, že Nowa Huta patřila v 80. letech na základě své „revoluční“ minulosti a vzpomínek jejích obyvatel na stalinismus mezi zvlášť důležité a bojovné bašty Solidarity (s. 154). Lebowová zdůrazňuje, že sympatie k Solidaritě nebyly v Nowé Hutě založené na odmítnutí stalinistické minulosti, nýbrž na svébytné generační výpovědi zahrnující „poučení“ z minulých protestů (1956, 1967, 1968, 1970). Spornější a nepřilíš přesvědčivé je autorčino zjištění, že demonstrace z dubna 1960 proti odstranění monumentálního kříže na rohu Marxovy a Majakovského ulice může být chápána jako spojnice mezi anarchickými počátky Nowé Huty v 50. letech a pouličními boji po vyhlášení stanného práva v 80. letech. Zatímco v sociální paměti na stalinismus mělo být skryto poznání, že každá moc má své hranice, vzpomínky na veřejné nepokoje z dubna 1960 měly toto poznání zprostředkovat další generaci (s. 169). Tento obecný předpoklad by pomohla ozřejmit individuální biografie (které na jiných místech publikace Lebowová inspirativním způsobem využívá) analogická v českém případě například s životním příběhem Egona Bondyho nebo rodinnou historií Topolových. Na jedné straně autorka upozorňuje, že proti zbourání kříže protestovaly v dubnu 1960 především ženy-matky, které se na místě shromáždily i se svými dětmi, a že do střetů s ozbrojenou milicí se zapojovali zejména dospívající chlapani (s. 164–169), na straně druhé však už Lebowová neukazuje, jak byla tato událost dále komunikována v rodinách, kdo z dětí patřil na jaře 1968 k sympatizantům studentských bouří, zda se někdo z okruhu známých účastnil petičního hnutí v ocelárnách v zimě 1970, přičemž revoltu z června 1976 pomíjí zcela, zřejmě i proto, že v Nowé Hutě neměla takový ohlas (s. 171).

V návaznosti na Zygmunta Baumana, který definoval utopické myšlení jako pocit „neúplnosti“ usilující o dosažení lepšího světa, pojímá Lebowová Nowou Hutu jako neukončený utopický projekt trvající do dnešních dnů (s. 182). Řada

socialistických vizí byla v Nowé Hutě sice uskutečněna, avšak s poststalinskou „stabilizací“ po roce 1956 se podle autorky objevily nové nerovnosti a znevýhodnění, s kterými se bylo nutné vypořádat a žádat jejich nápravu. Právě v tomto neustálém úsilí o zlepšení existujících poměrů, často i radikální cestou, spatřuje Lebowová odkaz stalinistického „utopického“ étosu, který motivoval velkou část obyvatel Nowé Huty k jejich protestním vystoupením a požadavkům (s. 174–176). Rozpoznáním napětí mezi utopickými vizemi a každodenní praxí v socialistickém městě se Lebowová blíží úvahám, které s odkazem na marxistické teoretiky Bachtina, Baumana nebo Blocha interpretují vytváření nových zdrojů legitimacy komunistické politiky po roce 1956 jako posun od programatické k procesuální utopii.⁷ Procesuální utopie se měla projevat v úsilí o praktické uskutečňování „socialismu“ v konkrétních oblastech každodenního života a v přesvědčení o lepší budoucnosti, které však ještě nebylo dosaženo. Procesuální utopie tak oscillovala mezi socialistickými ideály a „reálně existujícím socialismem“. Tuto oscilaci charakterizovanou mj. hledáním alternativ mezi stalinismem a kapitalismem provázelo mnoho konfliktů, krizí a otřesů komunistických režimů až do jejich imploze v roce 1989. Tento rok údajně přinesl rozpad procesuální utopie mezi členstvem komunistické strany.⁸ Naproti tomu Lebowová tvrdí, že přechod k tržnímu kapitalismu spíše zvýraznil neukončenost utopického projektu Nowé Huty, protože podle Baumana každá utopie je zároveň „antithetická“ k existujícímu systému (s. 182). Zvýšená vlna zájmu o místa a prostory spjaté se „socialistickou“ historií města stejně jako snaha o jejich původní obnovu představuje podle autorky kritiku současného sociálního a politického řádu.

Jak vyplývá z předchozího textu, většina tvrzení recenzované práce byla pečlivě zdůvodněna a doložena vhodně zvolenými empirickými příklady. Pravděpodobně žádné z „nových“ měst založených v meziválečném a poválečném období ve střední, východní a západní Evropě, Spojených státech nebo Latinské Americe nemělo takový význam pro příslušnou národní společnost jako Nowa Huta, jejíž postavení bylo v tomto ohledu jedinečné. V návaznosti na předchozí bádání poukázala Lebowová na dlouhou genealogii, v tomto případě romantizující, a po-

7 PAVEL KOLÁŘ, *The Party as a New Utopia: Reshaping Communist Identity after Stalinism*, *Social History* 37/2012, s. 423. Srov. STEFAN PLAGGENBORG, *Verstetigte Gegenwart. Über das Zeitverständnis im real existierenden Sozialismus*, (edd.) CHRISTIANE BRENNER, MARTIN SCHULZE WESSEL, *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung im Sozialismus: Die Tschechoslowakei im ostmitteleuropäischen Kontext 1945–1989*, Mnichov, 2010, s. 19–32.

8 P. KOLÁŘ, *The Party as a New Utopia*, s. 424.

zitivistické počátky řady utopických vizí, které našly své naplnění ve střední Evropě na přelomu 40. a 50. let, resp. v socialistickém projektu nového města. Autorka na mnoha konkrétních příkladech také doložila, že praxe stalinistického ukázněvání měla omezený dosah a uplatňování fyzického násilí bylo mnohem spleťitější než obecně přijímaná dichotomie „režim“ versus „společnost“. Jestliže vzpomínky na stalinistickou „anarchii“ a následující protesty jako konstitutivní prvek nezávislého odborového hnutí nebyly jednoznačně prokázány, tak zkoumání vlivu městského prostoru na aktivizaci členů a členek Solidarity považují za mnohem zdařilejší.

Nejproblematictější je pravděpodobně autorčino tvrzení týkající se socialistické industrializace a urbanizace, které jsou chápány jako procesy přispívající k emancipaci různých skupin (rolníků, žen, mládeže, etnických menšin) z „tradičních“ vztahů podřízenosti a závislosti. Na některých místech své práce Lebowová upozornila na protiklady, které s sebou socialistická cesta k modernitě přinesla, avšak určujícím „normativním“ kritériem pro autorku byla míra osobní svobody, občanských práv a sociální mobility, které socialistické město nově příchozím z venkova nabídlo. Jakkoli lze s autorkou v obecné rovině souhlasit, považují za vhodné připomenout fenomény, které v souvislosti se stalinistickou každodenností zkoumala Sheila Fitzpatricková.⁹ Rozpad posttradičního společenství na venkově spojený se sekularizací považovaly početné skupiny obyvatelstva za výraz zneuznání svých hodnotových představ a životních světů, přestože Lebowová interpretovala tentýž fenomén jako jejich sociální a kulturní osvobození. Pouze okrajově zmínila autorka nedostatek zboží základní spotřeby a potravin negativně ovlivňující kvalitu života ve městě a vytvářející nové vztahy závislosti a často i podřízenosti, které na venkově ve stejné době měly daleko mírnější podobu. Problém černého trhu, pašování a podpultového prodeje se netýkal pouze západních a luxusních výrobků.¹⁰ Jak ostatně autorka sama připustila, společenský, kulturní a ekonomický vývoj po roce 1956 nejednoznačné výsledky emancipace podřízených skupin v mnohém znehodnotil. V neposlední řadě stotisícové město bylo stále nesmírně komplexním prostorem, který neumožňoval detailně zkoumat dopady socialistické modernity. Zůstává proto nezodpovězenou otázkou, nakolik individuální „zkušenost“ stalinismu analyzovaná

9 SHEILA FITZPATRICK, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford, 2000, s. 3–11.

10 JERZY KOCHANOWSKI, *Jenseits der Planwirtschaft: Der „Schwarzmarkt“ in Polen 1944–1989*, Göttingen 2013.

na základě ojedinělých vzpomínek, memoárů a rozhovorů s pamětníky, které autorka inspirativním způsobem kombinovala s hromadnými statistickými údaji, sdílely a s kterou by se ztotožnily další desítky tisíc obyvatel. Mikrohistorické zkoumání konkrétní organizace, městské čtvrti, oboru, profesní nebo generační skupiny atd. by o přínosech a problémech socialistické emancipace podalo jistě jednoznačnější výpověď. Uplatňování „třídního a stranického přístupu“ v justici, veřejné správě, policii, kulturních zařízeních, průmyslových podnicích, vědeckých oborech atd. přispělo na jedné straně ke společenskému vzestupu mnoha mužů a žen z dělnického a rolnického prostředí, na druhé straně mělo minimálně zpočátku sporný přínos pro fungování jednotlivých institucí i pro koncové uživatele jejich služeb.

Závěrem bych chtěl říci, že kontextuálně pojatá práce Katherine Lebowové o dílím historickém období Nowé Huty, analyzovaná nikoli ve státním, národním nebo zemském rámci, nýbrž z perspektivy dějin společnosti a v návaznosti na historické výzkumy stalinismu, nepochybně přispívá k většímu pochopení „naší“ postsocialistické současnosti.

Zdeněk Nebřenský